

РОЗДІЛ 1 ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 93/94

ПРОБЛЕМИ ЗАЙНЯТОСТІ, БЕЗРОБІТТЯ І ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ В ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ В 1990-ТІ РР.

PROBLEMS OF EMPLOYMENT, UNEMPLOYMENT AND LABOR MIGRATION IN THE ECONOMICS OF THE TRANSCARPATHIAN REGION IN 1990s

Панов В.О.,
здобувач

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

У статті аналізуються проблеми зайнятості, безробіття і трудової міграції в економіці Закарпатської області в 1990-ті рр. Робиться припущення, що першопричиною негативних явищ у цій сфері був катастрофічний спад промислового виробництва та спрощення галузевої структури економіки області.

Ключові слова: зайнятість, безробіття, трудова міграція, робоча сила, деіндустріалізація, примітивізація економіки.

В статье анализируются проблемы занятости, безработицы и трудовой миграции в экономике Закарпатской области в 1990-ые гг. Выдвигается предположение, что первопричиной негативных явлений в этой сфере был катастрофический спад промышленного производства и упрощение отраслевой структуры экономики области.

Ключевые слова: занятость, безработица, трудовая миграция, рабочая сила, деиндустриализация, примитивизация экономики.

The article analyzes problems on the labor market in the economics of the Transcarpathian region of Ukraine in 1990s including mass unemployment and labor migration. The suggestion is made that the major reason for negative in this area was the catastrophic contraction of the industrial production and the simplification of the regional economics.

Key words: employment, unemployment, labor migration, labor force, deindustrialization, simplification of economics.

Економічні трансформації 1990-х рр. безпосередньо позначилися на ключовій складовій економічного потенціалу Закарпатської області – трудових ресурсах. Внаслідок переходу до ринкової економіки в 1990-ті рр. кардинально змінилася структура зайнятості, гострої форми набула проблема безробіття, а до трудової міграції виявилися залученими сотні тисяч закарпатців. З огляду на важливість цих проблем для Закарпатської області вони неодноразово ставали предметом вивчення дослідників, таких як В.П. Мікловда, М.А. Лендел,

М.І. Пітюлич та інших. У статті здійснюється спроба розглянути негативні явища у сфері зайнятості та трудової міграції в Закарпатській області в 1990-ті рр. як результати стрімкого скорочення промислового виробництва та деіндустріалізації економіки краю.

Варто наголосити, що для Закарпаття проблема зайнятості та безробіття має довготривалий характер. Через низку чинників Закарпаття протягом останніх століть належало до регіонів із низьким рівнем розвитку продуктивних сил та індустріального розвитку, що, у свою

чергу, постійно було причиною надлишку трудових ресурсів. Проблеми зайнятості працездатного населення не було повністю розв'язано навіть за часів радянської планової економіки [3, с. 34]. Наприклад, за даними В.П. Мікловди, навіть у роки найвищого економічного піднесення внаслідок просторових деформацій із розміщення продуктивних сил чисельність безробітних, за експертними оцінками, коливалася в межах 65-75 тис. осіб, однак цей факт замовчувався, а сама проблема згладжувалася широкомасштабною сезонною трудовою міграцією [10, с. 75]. А вже станом на кінець 1991 р., коли кризові явища лише почали набирати оберти, 115 тис. осіб працездатного віку були незайняті в народному господарстві, а 58 тис. із них регулярно виїжджали на сезонні роботи за межі області [13, арк. 130].

Ситуація дедалі погіршувалася на фоні поглиблення економічної кризи. Статистичні дані демонструють масштабний процес вивільнення працездатного населення: паралельно зі зростанням чисельності працездатного населення знижувалася чисельність зайнятого населення. Рівень спаду зайнятості був високим у всіх виробничих галузях, а найвищим – на промислових підприємствах (скорочення кількості працюючих із 187,4 тис. в 1991 р. до 88,5 тис. в 1998 р.), у будівельних організаціях (з 35,3 тис. до 16,1 тис.), у сільськогосподарських колективах і лісовому господарстві (з 82,1 тис. до 37,7 тис.). Загалом, з 1991 по 1998 р. кількість офіційно працюючих зменшилася на 128,5 тис. осіб [9, с. 64–65]. У відсотковому відношенні частка осіб, задіяних у промисловості, скоротилася із 37,2% в 1990 р. до 31,3 – у 1997 р. За аналогічний період частка працюючих у сільському господарстві скоротилася з 6,1% до 4,4%, у будівництві – з 7,2 до 4,0%, у науці – з 0,9 до 0,4%. Натомість зросла частка осіб, що працюють у сфері освіти, культури та мистецтва – з 14,1 до 21,1%, фінансів і кредиту – з 0,9 до 1,1%, і найбільше (більш ніж утричі) – у державному управ-

лінні – з 1,7 до 5,4% [5, с. 75–76]. Загалом, в області за 1990–1997 рр. кількість робочих місць у промисловості зменшилася на 48,3%. Таке суттєве скорочення кількості осіб, задіяних у промисловості, є природним результатом процесу катастрофічного падіння виробництва в промисловості області (понад 60% за 1990-ті рр.), що призвів також до деіндустріалізації економіки та спрощення її галузевої структури. З іншого боку, треба підкреслити, що надзвичайно висока частка осіб, задіяних саме в промисловості, була особливою рисою радянської командної економіки з властивою для неї концентрацією зайнятості саме в галузях матеріального виробництва. Тому процеси роздержавлення та приватизації власності об'єктивно зумовили масштабне вивільнення трудових ресурсів із сфери матеріального виробництва у сферу послуг.

Треба відзначити, що деіндустріалізація, тобто процес зменшення частки промисловості в економіці країн і регіонів, притаманна не лише Україні. Але попри певну подібність цього в розвинених ринкових економіках та Україні 1990-х рр. вони насправді дуже різні за своєю суттю. У першому випадку деіндустріалізація супроводжувалася зростанням продуктивності праці в промисловості та підвищенням доданої вартості, що генерується нею. Хоча значна частина промисловості була виведена в країни, що розвиваються, найбільш передові та високотехнологічні виробництва дотепер зосереджені саме в цій відносно невеликій кількості країн. В Україні ж зниження частки промисловості супроводжувалося одночасно «загибеллю найкращих» (тобто передових галузей промисловості) і вивільненням робочої сили; вціліла промисловість представлена переважно підприємствами нижчого технологічного рівня.

Наслідки деіндустріалізації зразка розвинених країн та українського у сфері зайнятості також є докорінно відмінними. Якщо в розвинених країнах вивільнена в результаті зростання технологічності промисловості робоча сила змогла адап-

туватися в динамічному секторі послуг, то в Україні низька продуктивність у домінуючих видах економічної діяльності зі спадною віддачею тримала заробітні плати на низькому рівні, що обмежувало попит на працю в інших секторах економіки, зокрема й у сфері послуг, а також утримувало купівельну спроможність робітників і заробітні плати на дуже низькому рівні [16, с. 174–176]. Це неминуче призвело до масового безробіття й трудової міграції. Наприклад, в одному з перших в Україні порівняльних досліджень безробіття у синтетичному регіональному індексі рівня соціально-економічного розвитку регіонів Закарпатська область віднесена до групи регіонів, що відстають у розвитку, разом із Тернопільською, Івано-Франківською, Херсонською областями. Автори дослідження відзначили чітку залежність між рівнем розвитку тієї чи іншої області, а отже, середньою зарплатою й рівнем безробіття, та рівнем концентрації в ній промислового виробництва [2, с. 21–24].

Загалом, за період 1992–1997 рр. рівень офіційно зареєстрованого безробіття зріс у Закарпатській області у 8,5 разів до 3,07% [10, с. 111]. Цей показник є нормальним для будь-якої економіки, але він не відображав реального стану речей. Через недосконалість методики обрахунку рівня безробіття та загалом низьку якість роботи служб зайнятості реальний показник безробіття в офіційній статистиці не відображався. Дослідники могли лише приблизно обрахувувати його, користуючись непрямими методами. Наприклад, якщо за основу взяти методику Міжнародної організації праці, то реальний рівень безробіття мав би бути в 4 рази вищим і складав би в Закарпатській області бл. 12,2%. Реальний масштаб проблеми безробіття визнавали навіть перші особи області. Наприклад, тодішній голова ОДА С.І. Устич в одній із доповідей заявляв: «Офіційний рівень безробіття станом на 1 січня 1997 року становив 1,9%, але його фактичне значення було значно вищим – 30–35%, а в гірській місцевості – до 70%»

[20, с. 7]. Точний обрахунок рівня безробіття ускладнювався ще й тим, що найпоширенішою його формою було приховане безробіття: у 1993 р. в окремі періоди до чверті всіх працюючих у народному господарстві перебували у вимушених відпустках [14, арк. 31], а в 1997 р. рівень прихованого безробіття перевищував рівень офіційно зареєстрованого в 5,8 разів [10, с. 114]. У промисловості, наприклад, менше ніж 50% робітників працювали в режимі повної зайнятості. Загалом, по області у вимушених адміністративних відпустках перебувало 28,9% працівників, із них 60,8% – у промисловості [9, с. 64–65].

Значна відмінність між офіційними даними щодо безробіття та реальним станом речей була зумовлена не лише особливостями обрахування рівня безробіття (безробітними вважалися особи, які стали на облік у відповідних центрах зайнятості), але й тим, що значна частина фактично безробітних осіб не зверталася до цих центрів. Звідси виникає відмінність між чисельністю працездатного та чисельністю зайнятого населення: у 1997 р. зайняте населення було на 25% менше, аніж працездатне. З цих 25% осіб, які були фактично не відображені в офіційній статистиці щодо зайнятості, але й не рахувалися безробітними, більшість належала до осіб, що займалися підсобним сільським господарством. У 1999 р. з 552,7 тис. осіб, зайнятих в економіці, 168,8 тис. осіб належали саме до цієї категорії [17, с. 17]. Попри те, що ці господарства протягом 1990-х рр. стали головним виробником сільськогосподарської продукції, зайнятість у них була вимушеним кроком заради самозабезпечення продуктами харчування. У них зберігалися традиційні способи виробництва, засновані на простій фізичній праці, внаслідок чого продуктивність цих господарств була низькою, що свідчило про вкрай неефективне використання головного елемента виробничого потенціалу – трудових ресурсів [7, с. 81]. Аналізуючи роль домашніх господарств

в економіці регіону в період її ринкової трансформації, проф. В.П. Мікловда вказує, що функції села обмежувалися тільки виробництвом продовольчої продукції та забезпеченням сировиною переробної промисловості, що в сукупності зі слабо розвинутою інфраструктурою та атрофованим розвитком несільськогосподарських галузей і сфери обслуговування зумовило вузьку сферу прикладання праці з обмеженою кількістю професій і спеціальностей, що стало гальмом для зайнятості [10, с. 48].

Переважаючі особистих господарств населення як основного місця додання праці було свідченням особливої гостроти проблеми зайнятості в сільській та особливо гірській місцевості. Сільське господарство найбільшою мірою наближене до ринку досконалої конкуренції, який характеризується високим її рівнем і відсутністю можливості його суб'єктів впливати на формування цін на свою продукцію, що неминуче позначається й на попиті на працю. Окрім того, внаслідок розвалу промисловості знизився рівень диверсифікації економіки на цих територіях, що суттєво знизило можливості для працевлаштування їхнього населення. Тому в сільській і гірській місцевості сформувався ринок праці з обмеженим попитом. Саме для цих територій характерне не просто безробіття, а тривале безробіття, коли особа не має постійного місця роботи протягом років.

У відповідь на кризові явища в Закарпатській області поступово сформувалися інституціональна та нормативна база функціонування ринку праці, однак заходи сприяння зайнятості населення на офіційному рівні були не достатніми для того, щоб зняти чи хоча б пом'якшити соціальну напругу та зменшити рівень безробіття. Без перебільшення можна стверджувати, що національний уряд та обласна влада фактично усунулися від вирішення цих проблем. Станом на 1997 р. співвідношення між пропозицією праці (45 017) та заявленого попиту на неї (357) в Закарпатській області становило

126 до 1, і це без врахування того факту, що значна частка безробітних у центрах зайнятості на обліку не стояла. Ефективність центрів зайнятості в такій складній ситуації можна оцінити як дуже низьку: професійним навчанням було охоплено лише 3,1% незайнятого населення, працевлаштовано 18,1% осіб, що стояли на обліку [10, с. 107–109]. Здебільшого для заміщення пропонували робочі місця, які не потребують високого рівня знань. Наприклад, у січні 1999 р. в Ужгородський міський центр зайнятості з підприємств та організацій міста поступили заявки про наявність 42 вільних робочих місць, із них 36 – на місця, що не потребували високої кваліфікації [10, с. 139]. Тож не дивно, що значна частина *de facto* безробітних не зверталася до центрів зайнятості, усвідомлюючи нездатність цих установ вирішити проблему безробіття. Взагалі, за умов глибокої економічної кризи такі установи й не могли належним чином виконувати покладену на них функцію, адже практично всі галузі економіки перебували в кризі, а отже, не могли генерувати стабільний і масовий попит на робочу силу. Наприклад, у 1992 р. лише на 52 підприємствах області велася робота зі створення нових робочих місць [4, арк. 194].

За високий рівень безробіття певною мірою відповідали також регулювання та політика держави на ринку праці, причому найбільшу негативну роль відіграли мінімальний рівень заробітної плати та соціальні виплати безробітним. Люди з низькою кваліфікацією не могли знайти роботу, оскільки мінімальний рівень заробітної плати часто перевищував вигоду, що вони могли принести працевлаштуванню, а виплати безробітним слугували антистимулом для пошуку роботи. Це створювало «пастки бідності» та заохочувало розвиток тіньової економіки [6, с. 531–532]. Вдаючись до такого регулювання в дусі популізму та удаваної турботи про соціальний захист населення, уряд не тільки не зміг реально захистити населення (суми соціальних виплати були занадто

низькими, а їхні виплати обумовлені низкою критеріїв), але й занадто зарегулював ринок праці, позбавивши його необхідної за умов трансформацій гнучкості. Унаслідок цього утворився величезний «сірий» ринок праці, на якому стосунки наймача та робітника регулювалися формальними домовленостями, а не нормами законодавства. Хоча завдяки цьому було дещо пом'якшено проблему зайнятості, але в соціальному плані наслідком було утворення так званого прекаріату – соціального класу працівників із неповною або частковою формою зайнятості, для яких характерні нестійке соціальне становище, соціальна незахищеність, залежність від наймача, нестабільний дохід, депрофесіоналізація тощо [19, с. 11–20].

Природним наслідком складної ситуації на ринку праці стала масова трудова міграція. Відзначена вище асиметрія між попитом і пропозицією праці створювала для неї великий потенційний ресурс, а до сфери трудової міграції були віднесені різні верстви населення з різним професійно-кваліфікаційним рівнем. Важливо зазначити, що на етапі формування ринку праці в 1990-ті рр. трудова мобільність населення Закарпаття мала переважно вимушений і часто нелегальний характер [15, с. 232].

На Закарпатті трудова міграція є давнім явищем, що безпосередньо відображало структурні проблеми зайнятості, описані вище. Причиною масової трудової міграції традиційно вважалися висока щільність населення, відсутність вільних земель та їхня низька продуктивність, різні форми соціального та національного тиску. Сучасна хвиля трудової міграції є вже четвертою за ліком і є, імовірно, наймасовішою: починаючи з кінця 1980-х рр за різними оцінками за кордоном постійно працює від 100 до 300 тис. працездатних мешканців області [2, с. 49–50; 21, с. 14–28]. Така розбіжність в оцінках зумовлена тим, що трудова міграція закарпатців практично завжди відбувалася нелегально або напівлегально, а отже, важко піддавалася статистичному обліку.

Як і по всій Україні, після розпаду СРСР викликана економічною кризою трудова сезонна міграція спочатку задіяла значно більші маси на Закарпатті, ніж постійна міграція. Традиції трудової міграції сягають радянської епохи, а після здобуття Україною незалежності, але через значне скорочення кількості робочих місць, полегшення умов виїзду та кращі можливості заробити багатьох привабляло працевлаштування за кордоном.

За сукупністю певних міграційних показників Закарпатська область займає унікальне становище серед інших регіонів України. Наприклад, О.В. Позняк поділяє всі регіони України на 8 груп, до того ж одну з груп складає лише Закарпатська область [12, с. 142]. Причиною цього є характерний лише для Закарпаття надзвичайно високий рівень участі населення працездатного віку у трудовій міграції за кордон – бл. 30% від працездатного населення, що майже в три рази перевищує показник Галицької групи регіонів і майже в шість разів – показник по Україні загалом. Причинами таких високих показників міграції О.В. Позняк вважає близькість і легкість доступу до держав Європи (але значна частка трудової міграції із Закарпаття спрямовувалася і до Росії), менш патерналістський, а отже, схильний до самостійного вирішення проблем менталітет населення [12, с. 143–145]. Однак, на нашу думку, вказані особливості є не причинами для трудової міграції, а радше сприятливими для неї обставинами.

Взагалі, питання про причини трудової міграції закарпатців вимагає більш детального розгляду. Серед закарпатських економістів популярним є пояснення безробіття та міграції певними географічними та демографічними особливостями області. Наприклад, Г. Пуйо пише: «Для Закарпатської області характерні висока питома вага населення, що проживає в сільській місцевості, нерівномірна система розселення та нижча, ніж у середньому по Україні, землезабезпеченість. Ці чинники зумовили працездат-

лишковість регіону» [15, с. 232]. Через це, мовляв, набула поширення тенденція до інтенсифікації міжрегіональних і міждержавних міграційних процесів.

Це твердження, попри свою, здавалось би, незаперечність, потребує детальнішого розгляду. По-перше, землезабезпеченість ніяк не корелюється з праценадлишковістю та міграційним потенціалом: низька забезпеченість ріллею характерна як для найбідніших країн світу (наприклад, Бангладеш – 0,05 га на особу), які генерують величезну кількість мігрантів, так і для заможних розвинених країн (Нідерланди – 0,06 га на особу). При цьому середньосвітовий показник складає 0,20 га на особу, що лише трохи відрізняється від показника Закарпаття (0,16 га на особу) [1].

По-друге, помилковим, на нашу думку, є твердження про причинний зв'язок між нижчим рівнем урбанізації та праценадлишковістю. На нашу думку, першопричиною як низького рівня урбанізації, так і праценадлишковості є низький рівень виробничих сил, насамперед обробної високотехнологічної промисловості: низькоурбанізовані регіони практично завжди праценадлишкові, бо домінуючі в них види економічної діяльності (сільське господарство, низькотехнологічна промисловість тощо) не потребують великої кількості зайнятих.

По-третє, неправильним, на нашу думку, є виокремлення низького рівня доходів як ключового фактора посилення трудової міграції. На думку авторів порівняльного дослідження ринків праці в 10 областях України (зокрема, Закарпатській), пошук роботи за кордоном зумовлений помітним падінням прибутків значної частини українців та суттєвою різницею в рівнях заробітної плати населення в Україні та за кордоном [2, с. 13]. Такого ж погляду дотримуються і провідні закарпатські економісти В.П. Мікловда та М.І. Пітюлич: «Традиційно вважалося, що основною причиною масштабної трудової міграції є безробіття, особливо серед сільського населення. Однак про-

блема зайнятості не може розглядатися як ключовий чинник, що генерує масштабну трудову міграцію. Звідси цілком логічний висновок: головною причиною міграційної активності є низький рівень доходів населення.<...> Саме знецінення праці інтенсифікує трудові міграційні процеси та є ключовою проблемою у сфері трудових відносин» [11, с. 330–331].

Такий висновок видається нам дивним, адже рівень заробітної плати прямо пов'язаний із попитом і пропозицією праці: переважання пропозиції праці над її попитом у регіоні чинить тиск на рівень заробітної плати в бік її зменшення. Автори доходять висновку, некритично сприймаючи надмірно оптимістичні дані офіційної статистики щодо безробіття. Однак фактичне безробіття щонайменше вчетверо перевищувало офіційні показники, а якщо рахувати різні форми прихованого безробіття, часткової зайнятості чи вимушеної зайнятості в підсобних господарствах, то й значно більше. Тому ми глибоко переконані, що низький рівень заробітних плат є притаманним для ситуації надлишку пропозиції праці (тобто безробіття) та спричиненим деіндустріалізацією та примітивізацією економіки, яке і є глибокою причиною трудової міграції. У ситуації 1990-х рр. мігрантами ставали не через низький рівень заробітної плати, а найчастіше через неможливість взагалі знайти стабільну роботу. Втім, варто відзначити, що розрив у рівні оплати праці із сусідніми країнами може справді стати фактором сприяння трудовій міграції за умов, коли виїзд за кордон є нескладним (що спостерігається в економіці України, починаючи з 2016 р, коли попри зростаючий попит на працю і навіть зростання зарплат трудова міграція лише посилюється). Однак у 1990-ті рр. не різниця в заробітних платах була ключовою причиною, хоча прикордонний характер Закарпатської області завжди був одним із факторів, що стимулював міждержавну трудову міграцію, адже, крім економічних чинників, діяли й такі як етноскладова трудових мігрантів, лінгвістичний

фактор, родинні зв'язки, культура праці, трудові традиції [8, с. 12].

Особливостями процесів трудової міграції закарпатців було те, що в досліджуваний період вона ще не почала набувати характеру незворотності. Більшість трудових мігрантів із Закарпаття сприймали її як тимчасове явище, спосіб підтримати матеріальний достаток родини на період економічних негараздів. Проте затяжний характер економічної кризи, тривалість і глибина падіння виробництва породжували у значної частини закарпатців негативні економічні очікування, що, безумовно, слугували лише залученню більшої кількості осіб до трудовіграційних процесів. Не зупиняли мігрантів ані перспективи важкої некваліфікованої праці, ані переважно нелегальне працевлаштування. За деякими оцінками, понад 90% закарпатських заробітчани працювали нелегально, тобто без відповідного дозволу на працевлаштування та трудового договору, укладеного з іноземним роботодавцем [3, с. 65].

З огляду на особливо складну ситуацію у сфері зайнятості в сільській та особливо гірській місцевості масштаб трудової міграції з них був значно більшим. Наприклад, рівень безробіття в гірській місцевості досягав 50–70%, і навіть у кінці 2000-х рр., після досить тривалого періоду економічного зростання, лише бл. 48% мешканців гірських сіл мали постійну роботу [18, с. 92–93]. Решта ж була задіяна в процесах трудової міграції: маятникової (вона набула масового характеру вже на початку 2000-х рр. після появи крупних зарубіжних інвесторів), міжрайонної, міжрегіональної та міждержавної. Трудова міграція жителів цих територій, більшість яких у 1990-ті рр. набули чітких ознак депресивності, мала низку особливостей. Абсолютна більшість мешканців гірських сіл орієнтується на роботу, що не потребує високої кваліфікації, а домінуючим мотивом їхньої трудової діяльності було вимушене пристосування до змін, які відбулися в економіці гірських сіл за роки реформ. Для таких людей про-

фесійна адаптація дуже часто означала просте пристосування, до того ж нерідко з пониженням статусної позиції та матеріального рівня життя [18, с. 92–93].

Результати масової трудової міграції для економіки та соціальної сфери Закарпатської області є неоднозначними.

З одного боку, трудова міграція мала певні позитивні наслідки для регіону. До головного позитивного наслідку чимало авторів відносять зниження напруги на українському ринку праці й зменшення рівня безробіття: «Трудовіграційні процеси певною мірою знімають соціальну напругу на ринку праці області» [11, с. 329]. Виїжджаючи за межі регіону на заробітки, закарпатці зменшували тиск на соціальну інфраструктуру регіону, скорочували пропозицію на регіональному ринку праці, що стабілізувало зайнятість і рівень заробітної плати.

По-друге, експерти та дослідники до позитивних наслідків трудової міграції зараховують покращення матеріального становища сімей заробітчани, підвищення середнього рівня прибутків громадян, підвищення сукупного попиту на товари та послуги вітчизняного виробництва. На жаль, надійних підрахунків обсягів грошових переказів закарпатських трудових мігрантів у 1990-ті рр. не існує, але в 2000-ні рр., за приблизними підрахунками, щороку через системи перерахування грошей до України надходило близько 21–22 млрд дол. США, з яких до Закарпаття – близько 500–600 млн. Навіть якщо в 1990-ті рр. обсяги переказів були значно меншими, трудова міграція все одно сприяла надходженню додаткових коштів в економіку області, що навіть за умовними підрахунками в декілька разів перевищували залучені прямі іноземні інвестиції та вітчизняні капіталовкладення [15, с. 233]. Фактично трудова міграція сприяла досягненню соціально-економічної стабільності як в Україні, так і в Закарпатській області шляхом додаткового надходження значних фінансових ресурсів, що сприяло стабілізації та покращенню економічної ситуації як

на мікро-, так і на макрорівні. Крім того, після повернення з-за кордону значну частину зароблених коштів населення витратило для започаткування власного бізнесу та створення робочих місць.

По-третє, трудова міграція, що переважно була спрямована до країн із розвиненою ринковою економікою, сприяла адаптації українців до умов ринкової економіки, допомогла набути навичок і досвіду, ознайомитися з технологіями, розширити світогляд і так далі [2, с. 15–16].

З іншого боку, як і будь-яке складне соціальне явище трудова міграція має й негативні наслідки.

По-перше, трудова міграція справді призводить до зниження напруги на українському ринку праці й зменшення рівня безробіття. Але в такий спосіб проблеми, що спричинили трудову міграцію, не вирішуються, а лише маскуються, й то лише в короткостроковій перспективі. Адже більшість трудових мігрантів розглядає виїзд на роботу до іншого регіону, і тим більше до іншої країни, як вимушений і тимчасовий крок. Якщо ж трудові мігранти, що з часом звикають до вищих стандартів життя та вищого рівня заробітної плати, протягом багатьох років не бачать покращення ситуації на ринку праці рідного краю, вони дедалі частіше починають замислюватися щодо виїзду на постійне місце проживання. На нашу думку, визнання позитивної ролі трудової міграції як фактора зниження суспільної напруги є нічим іншим, як цинічним визнанням «непотрібності» мігрантів і неспроможності уряду вирішувати проблеми зайнятості та загалом людського розвитку.

По-друге, теза про позитивний вплив переказів мігрантів на економіку України також неоднозначна. Почнімо з того, що виїзд на роботу за кордон осіб, в освіту та соціальне забезпечення яких Україна витратила чималі кошти, є прикрою втраченою. Справді, за кордоном заробітчани працюють, як правило, не за фахом, адже часто досить кваліфіковані фахівці з різних сфер – освічені люди, на підготовку

яких витрачені значні кошти, не можуть реалізуватись у власній країні. Окрім того, працюючи за кордоном, мігранти не сплачують податків і внесків у бюджет України, але, повертаючись, користуються її соціальною інфраструктурою, що створює додатковий тягар на українських платників податків. Вплив заробітків за кордоном на розвиток дрібного бізнесу також є вкрай скромним через податковий тиск, брак дешевих кредитів, труднощі з реєстрацією підприємств, невіру громадян у перспективи малого бізнесу. Більша частина переказаних мігрантами коштів спрямовується на споживання імпортової продукції, тобто значна частина зароблених за кордоном валютних коштів дуже швидко виводилася з України (що й не дивно, адже внаслідок примітивізації економіки країни її промисловість втратила можливість виготовляти широкий перелік споживчої продукції).

По-третє, українські мігранти за кордоном і справді мали можливість ознайомитися з принципами функціонування ринкової економіки, вивчити методи та технології організації виробництва, але здебільшого вони виконували низькокваліфіковану роботу, що призводило до втрати ними професійних навичок і знань, окрім того, вони часто працювали з порушенням місцевого законодавства й ставали жертвами економічної експлуатації, соціального відчуження, сексуальних злочинів, свавілля з боку правоохоронних органів, торгівлі людьми тощо [2, с. 15–16].

По-четверте, нерегульоване міграційне скорочення населення призводить до погіршення демографічної ситуації, суттєво деформує вікову структуру населення, посилює соціальне напруження, стає причиною руйнації сімейних цінностей і традицій. Трудова міграція за кордон призводить до розриву сімейних зв'язків і появи психологічних проблем, а «легкі гроші» з-за кордону девальвують цінність праці в Україні, виховують споживацтво чи стають стимулом до міграції інших українців.

Як бачимо, проблеми міграції виходять далеко за межі економічних наслідків, адже масштабна трудова міграція має не лише економічні переваги й недоліки, але й суттєво впливає на соціальні процеси, демографічну динаміку, політичну культуру та суспільну мораль.

Висновки. У статті висувається припущення, що негативні явища у сфері зайнятості, безробіття й трудова міграція були спричинені стрімким скороченням промислового виробництва в області та спро-

щенням галузевої структури її економіки. Внаслідок цього на ринку праці виявився суттєвий надлишок робочої сили, який не міг бути ефективно використаний регіональною економікою, у якій провідну роль почали відігравати галузі зі спадною віддачею. Наслідком такої трансформації економіки області стали масове та тривале безробіття, а також трудова міграція, зокрема й міжнародна. Наголошується на тому, що особливо гостро ці проблеми постали в сільській та гірській місцевостях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Arable land (hectares per person). The World Bank. 2017. URL: <http://data.worldbank.org/indicator/AG.LND.ARBL.HA.PC>
2. Вивчення ринку праці у десятих областях України: Зменшення негативного впливу від трудової міграції за кордон та запобігання торгівлі людьми через покращення економічної ситуації. Дослідження, проведене в рамках проекту «Запобігання торгівлі людьми в Україні». Київ, 2005. 65 с.
3. Галак М.Р. Проблеми міжнародної трудової міграції на Закарпатті. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Економіка. 2011. Спецвип. 33. Ч. 1. С. 64–68.
4. Державна програма зайнятості населення Закарпатської області на 1993 р. (Затверджено розпорядженням Представника Президента України від 15 січня 1993 р. № 26) // ДАЗО. Ф. № 2626. Оп. № 1. Спр. 27 «Розпорядження №№ 1 50 Представника Президента України. 6 січня 1993 р. – 28 січня 1993 р.». Арк. 193 216.
5. Економіка Закарпаття: статистично-аналітичний збірник (період формування ринкових відносин 1990–1997 роки). Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1998. 111 с.
6. Кембриджская экономическая история Европы Нового и Новейшего времени: в 2 т. Т. 2: 1870 – наши дни / Под ред. С. Бродберри, К. О'Рурк. Москва: Изд-во Института Гайдара, 2013. 624 с.
7. Лендел М.А., Товканець С.А. Виробничий потенціал регіону в умовах ринкових перетворень: проблеми формування і використання. Ужгород: Карпати, 2009. 232 с.
8. Маргіта М.В. Розвиток локальних соціальних ресурсів прикордонних територій в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів (на матеріалах Закарпатської області): автореф. дис. ... канд. економ. наук: спец. 08.00.05 «Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка». Ужгород, 2009. 20 с.
9. Митровцій І.М., Чернецова В.Р. Розподіл трудових ресурсів Закарпаття і динаміка створення нових робочих місць. Проблеми економічного та соціального розвитку регіону і практика наукового експерименту: наук.-техн. зб. / За ред. Й.Й. Головача та Н.І. Ценклер. Вип. 15. Ужгород-Київ: Карпати, 1999. С. 64–69.
10. Мікловда В.П. Ринкова трансформація економіки регіону. Ужгород: Карпати, 2000. 185 с.
11. Мікловда В.П., Пітюлич М.І. Трудова міграція населення Закарпаття в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів. Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. 2013. Вип. 3 (101). С. 324–332.
12. Позняк О.В. Особливості розвитку міграційних процесів у регіонах України. Регіональна економіка. 2010. № 1 (55). С. 141–147.
13. Програма зайнятості населення Закарпатської області на 1992 р (затверджена рішенням Виконавчого комітету Закарпатської обласної ради народних депутатів № 237 від 24.12.1991) // ДАЗО. Ф. № 195. Оп. № 14. Спр. 3452 «Протокол № 18 засідання виконавчого комітету / №№ 227–237 /, 20 грудня 1991 р. – 24 грудня 1991 р.». Арк. 128–154.
14. Програма зайнятості населення Закарпатської області на 1994 р. (Затверджено розпорядженням Представника Президента України від 28 грудня 1993 р. № 567) // ДАЗО. Ф. № 2626. Оп. № 1. Спр. 50 «Розпорядження №№ 551 578 Представника Президента України, 16 грудня 1993 р. – 31 грудня 1993 р.» Арк. 30–44.

15. Пуйо Г. Вплив трудової міграції на функціонування регіонального ринку праці (на прикладі Закарпатської області). Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. 2010. Вип. 14. С. 231–234.
16. Райнерт Э. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные остаются бедными. Москва: Изд. дом Гос. Ун-та Высшей школы экономики, 2011. 384 с.
17. Сільське господарство Закарпаття у 1990–2001 рр.: статистичний збірник. Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2002. 58 с.
18. Слюсаренко В.Є. Економічна адаптація населення гірських територій до нових умов господарювання. Гірські території Закарпаття: соціально-економічні трансформації: монографія / За заг. ред. члена-кор. НАН України, д. е. н., проф. В.П. Мікловди. Ужгород: ПП «Бреза», 2012. С. 79–97.
19. Стэндинг Г. Прекариат: новый опасный класс. Москва: Ад Маргинем Пресс, 2014. 328 с.
20. Устич С.І. Стан і тенденції соціально-економічного розвитку Закарпатської області за 1996 рік. Економіка Закарпаття сьогодні і завтра: шляхи виходу з кризи: мат-ли наук.-практ. конф. (13–14 березня 1997 р.). Ужгород, 1997. С. 3–11.
21. Щербан Т.Д., Папп Д.Д. Історична ретроспектива транскордонної трудової міграції населення Закарпаття / Т. Д. Щербан, Д. Д. // Регулювання трудовіграційних процесів в транскордонному регіоні: монографія / за заг. ред. д.е.н., проф. Пітюлича М. І.; [М.І. Пітюлич, В.В. Гоблик, Т.Д. Щербан та ін.]. – Мукачево: Вид-во МДУ, 2015. – С. 6-40.